

УДК 008:316.7

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.3.10>**Прокопович Лада Валеріївна**

доктор філософських наук,
кандидат технічних наук,
професор кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
пр. Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8636-9172

ЗВОРОТНИЙ БІК «ЕФЕКТУ ФРАНКЕНШТЕЙНА»

В умовах стрімкого розвитку різноманітних технологій (інженерних, цифрових, біомедичних, соціальних тощо) набуває **актуальності** необхідність філософського осмислення того, навіщо люди все це роблять, і якими можуть бути наслідки цієї діяльності. Це осмислення часто відбувається із застосуванням поняття «ефект Франкенштейна». Проте проблема полягає не лише в самому «ефекті Франкенштейна», а й в тому, що на практиці він майже ніколи не розглядається як ймовірний наслідок впровадження технологій: тобто його не включають до прогнозів, а лише фіксують, коли він починає проявлятися. **Мета дослідження** – розширення трактування «ефекту Франкенштейна» зі зміною точки зору на експеримент, описаний в романі Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей». Основним **методом** дослідження є аналіз тексту літературного твору із порівнянням описаної в ньому уявної ситуації з реаліями науково-дослідницької та інноваційно-практичної діяльності. **Результати** дослідження показали необхідність зміни точки зору на експеримент, описаний в романі «Франкенштейн», і, відповідно, на поняття «ефект Франкенштейна», яке від нього пішло. Адже практика показує, що, незважаючи на високу ймовірність прояву «ефекту Франкенштейна» (коли створіння виходить з-під контролю свого творця) при розробці та впровадженні складних технологій, цей ефект рідко враховується при прогнозуванні наслідків. Одним із пояснень цієї ситуації є ефект художнього експерименту, коли складається ілюзія, що в реальному житті складна проблема може розв'язатися сама собою, так само, як і в літературному творі. Ця ілюзія дозволяє експериментаторам не перейматися наслідками їх експериментів, що призводить до нехтування «ефектом Франкенштейна». Зважаючи на те, що деякі експерименти, особливо – із природою людини (біологічною, психічною, когнітивною) є вкрай ризикованими, «ефект Франкенштейна» (з його подвійною сутністю) має стати не лише метафорою для описання проблем, що виникають внаслідок впровадження наукових розробок, а й одним із запобіжників небезпечних експериментів.

Ключові слова: літературно-художній експеримент, наукові експерименти, соціальна відповідальність, технології, трансгуманізм, природа людини, ризики, прогнозування.

Вступ. В умовах стрімкого розвитку різноманітних технологій (інженерних, цифрових, біомедичних, соціальних тощо), коли навіть вже йдеться про таке соціальне явище, як «культ технологій» [1], набуває актуальності необхідність філософського осмислення того, навіщо ми (людство) все це робимо, і якими можуть бути наслідки цієї діяльності.

Постановка цих питань не є новою, адже вони виникають відтоді, коли люди вперше почали усвідомлювати масштабність своєї діяльності зі створення «другої природи» – культури. Якщо спочатку ця діяльність обмежувалася лише адаптацією під природні умови та використанням природних ресурсів, то згодом все привабливішими ставали ідеї щодо втручання й в природу (біологічну, психічну, когнітивну тощо) самої людини. Наразі ці ідеї активно обговорюються і впроваджуються на практиці в рамках трансгуманізму. Декларуючи своєю метою вдосконалення людини, трансгуманісти не лише припускають можливість створення штучних істот, які б перевершили людину, а й прагнуть цього. Їх опоненти застерігають від подібних експериментів [2; 3], посилаючись, в тому числі, й на «ефект Франкенштейна», коли результат/продукт діяльності людини виходить з-під її контролю і навіть завдає шкоди, як це відбулося

із персонажами роману Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» (1818): вченим Віктором Франкенштейном та «продуктом» його експериментів – живої істоти, створеної із неживої матерії штучним шляхом. Ця метафора стає ще більш актуальною із розвитком технологій штучного інтелекту та появою людиноподібних роботів, що наводить на певні аналогії із експериментом Франкенштейна [4; 5].

Але проблема полягає не лише в самому «ефекті Франкенштейна», а й в тому, що на практиці він майже ніколи не розглядається як ймовірний наслідок впровадження технологій. Тобто його не включають до прогнозів, а лише фіксують, коли він починає проявлятися. Тоді бачимо або спроби виправити ситуацію (за принципом «Спочатку створюємо собі проблеми, а потім героїчно їх долаємо»), або перекидання відповідальності на самі ж технології (за принципом «Технології сильніші за нас»).

Чому так відбувається?

Відповідь на це запитання слід шукати, мабуть, у тому ж самому творі, з якого пішло поняття «ефект Франкенштейна».

Мета дослідження – розширення трактування «ефекту Франкенштейна» зі зміною точки зору на експеримент, описаний в романі Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей».

Основним методом дослідження є аналіз тексту літературного твору із порівнянням описаної в ньому уявної ситуації з реаліями науково-дослідницької та інноваційно-практичної діяльності.

Результати. Зазвичай роман «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» сприймається як застереження, попередження про небезпеку необдуманих наукових експериментів. Принаймні, так він подається в деяких анотаціях до книги: «...благородний від початку задум, втілений у життя, мав руйнівні наслідки – творіння здійняло руку на свого творця, прагнучи покарати його, а разом з ним і весь рід людський» [6].

Цей фрагмент анотації викликає ще одне запитання: Чому задум Франкенштейна вважається благородним? Невже лише через назву роману з натяком на міф про Прометея, який викрав у богів вогонь заради порятунку людей? Адже у тексті роману нічого не вказує на благородство задуму Франкенштейна. Навпаки, бачимо пихатість, марнославство, прагнення влади: “No one can conceive the variety of feelings which bore me onwards, like a hurricane, in the first enthusiasm of success. Life and death appeared to me ideal bounds, which I should first break through, and pour a torrent of light into our dark world. A new species would bless me as its creator and source; many happy and excellent natures would owe their being to me. No father could claim the gratitude of his child so completely as I should deserve theirs”. («Ніхто не може уявити різноманіття почуттів, які несуть мене вперед мов ураган, в ентузіазмі першого успіху. Я першим міг подолати межу між життям та смертю, осяявши наш темний світ яскравим світлом. Нова порода людей благословить мене як свого творця та джерело; багато щасливих та бездоганних істот будуть зобов’язані своїм народженням мені. Жоден батько не міг би вимагати від своєї дитини такої вдячності, яку заслужив я») [7, с. 30]. Людина, що захотіла приміряти на себе роль Бога-Творця і зажадала за це вдячності, мало схожа на Прометея.

Це помітила й Белла Напцок, та дійшла висновку, що Мері Шеллі представила нову трактовку образу Прометея. Адже її «Прометей» – «це сучасний геній-титан, практично позбавлений альтруїстичного, філантропічного начала. Він не гуманіст, не благодійник людства, не мученик, що приносить себе у жертву людям, а, навпаки, амбітний творець, який приносить у жертву сім’ю та друзів заради досягнення великого наукового відкриття» [8].

Мабуть, тому і каяття Франкенштейна через наслідки свого експерименту не викликає ані довіри, ані співчуття. Звертаючись до Монстра, якого сам же й створив, вчений говорить: “Cursed be the day, abhorred devil, in which you first saw light! Cursed (although I curse myself) be the hands that formed you! You have made me wretched beyond expression”. («Хай буде проклятий той день, коли ти побачив світло, мерзенне чудовисько! І прокляті руки, що створили тебе, навіть якщо це мої власні руки! Ти завдав мені безмежного горя») [7, с. 63]. Втім, деяким дослідникам такі фрагменти дають підстави говорити про долю Франкенштейна як про

трагедію людини, що припустилася жахливої помилки [9]. Проте, якою жахливою не була б ця помилка, вона не була фатальною. Навіть сам Монстр запропонував вченому можливий варіант її виправлення, але той відмовився.

Тож трагедія Франкенштейна полягає не лише в тому, що він припустився помилки, а й в тому, що він виявився нездатним її виправити. І не тому, що поступався Монстру у фізичній силі та спритності, а тому, що не зміг взяти на себе відповідальність за скоєне. Про це свідчить його зізнання судді з кримінальних справ у приватній бесіді, що виглядає як спроба перекласти відповідальність на суддю за те, що той відмовився ловити Монстра, усвідомлюючи його фізичні переваги.

Зізнання Франкенштейна капітану Волтону також не передбачає відповідальності і більше схоже на спробу виправдатися, адже зроблено воно в умовах ймовірної загибелі і капітана, і всієї його команди.

Тому виправляти помилку Франкенштейна довелося самому Монстру, який вдався до самогубства.

Звісно ж, такий фінал виглядає не досить переконливо. Проте чи були інші варіанти у авторки, коли за сюжетною логікою і Монстр мав зникнути, і Франкенштейна треба було показати максимально безпорадним? Адже саме безпорадність, боягузливість та безглузда впертість є головними рисами Франкенштейна, який втратив контроль над власним же створінням.

Разом з тим, у цьому фіналі міститься прихований ефект художнього експерименту: складається ілюзія, що якщо в романі вдалося «виправити» ситуацію таким нехитрим способом, то й в реальному житті може так статися – технологія, що загрожує людині, візьме і сама себе знищить. Тому деякі експериментатори так легко вдаються до ризикованих експериментів, сподіваючись, що, коли щось піде не так, воно само потім якось владнається. А якщо й не владнається, то це їх вже не буде хвилювати, адже не їм жити із наслідками їх дій.

В цьому вбачається, скажімо так, зворотний бік «ефекту Франкенштейна»: разом із усвідомленням можливих ризиків допускається (хоча й непрямо) необов'язковість їх недопущення (попередження, уникнення). Це знімає з експериментатора відповідальність за результати та наслідки його експериментів.

Тож, виходить, що «ефект Франкенштейна» має подвійний, суперечливий зміст: з одного боку, проявляється як втрата контролю творця над власним створінням, з іншого – ніби підштовхує до такої ситуації.

В контексті трансгуманізму це призводить не лише до нехтування певними нормами біоетики, а й до більш загрозливого явища – дегуманізації (як поступової втрати людиною своєї видової, сексуальної, соціальної та духовної самоідентифікації). Причому, як зазначають деякі критики трансгуманізму, дегуманізація тут починає проявлятися ще до практичного втручання в тіло або свідомість людини – вже в результаті роздумів над самою можливістю цього [10; 11]. Але проблема полягає не лише в припусканні такої можливості, а й у відсутності ясного уявлення про те, що саме треба вдосконалювати в людині, адже досі немає чіткого та повного розуміння того, що таке людина, людське [12]. Без цього розуміння будь-які експерименти з «вдосконалення» людини (до речі, вдосконалення передбачає спрощення чи ускладнення?) апріорі є ризикованими.

Тому «ефект Франкенштейна» (з його подвійною сутністю) має стати не лише яскравою метафорою для описання проблем, які виникли внаслідок впровадження певних технологій, а й одним із запобіжників ризикованих, необачливих, безвідповідальних наукових експериментів.

Висновки. Аналіз тексту роману Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» із порівнянням описаного в ньому уявного експерименту з реаліями науково-дослідницької та інноваційно-практичної діяльності показав необхідність зміни точки зору на цей експеримент, і, відповідно, на поняття «ефект Франкенштейна», яке від нього пішло. Адже практика показує, що, незважаючи на високу ймовірність прояву «ефекту Франкенштейна» (коли створіння виходить з-під контролю свого творця) при розробці та впровадженні складних технологій, цей ефект рідко враховується при прогнозуванні наслідків.

Одним із пояснень цієї ситуації є ефект художнього експерименту, коли складається ілюзія, що в реальному житті складна проблема може розв'язатися сама собою, так само, як і в літературному творі. Ця ілюзія дозволяє експериментаторам не перейматися наслідками їх експериментів, що призводить до нехтування «ефектом Франкенштейна».

Зважаючи на те, що деякі експерименти, особливо – із природою людини (біологічною, психічною, когнітивною) є вкрай ризикованими, «ефект Франкенштейна» (з його подвійною сутністю) має стати не лише метафорою для описання проблем, що виникають внаслідок впровадження наукових розробок, а й одним із запобіжників небезпечних експериментів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Прокопович Л.В., Прокопович П.І., Гратій Д.Р. Культ технологій як соціокультурний феномен. *The scientific heritage*, 2022, № 93(93), С. 18–21. DOI: 10.5281/zenodo.6882261.
2. Bostrom N. A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 2005, Vol. 14(1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
3. Fereidoun M. Esfandiary (FM-2030). Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World. Warner Boors, 1989, 227.
4. Прокопович Л.В. Чи танцюють роботи? *Інформатика. Культура. Технології* : матеріали VIII Міжнародної наук.-практ. конф. (Одеса, 13–14 травня 2021 р.). Одеса: Odessa Polytechnic, 2021. С. 42–43.
5. Нальгин А. Эффект Франкенштейна: программисты уже боятся роботов. *Новые известия*, 11.04.2019.
6. Шеллі Мері. Франкенштейн, або Сучасний Прометей / Пер. з англ. Ганни Гнедкової. Київ : Знання, 2017. 255 с.
7. Shelley Mary. Frankenstein. *Goodreads*. URL: <http://googreads.com/ebooks/downloads/35031085?doc=4662>.
8. Напцок Б.Р. Воплощение мифа о Прометее в романе М. Шелли «Франкенштейн, или Современный Прометей». *Вестник Адыгейского университета. Серия 2: Филология и искусствоведение*. 2012. № 1.
9. Оксень Н.А. «Франкенштейн» Мері Шеллі: взаємодія готичного і романтичного в романі. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. 2011. Вип. 60. С. 212–217.
10. Lem Stanislaw. *Summa Technologiae*. Kraków: Wydawnictwo Lirerackie, 1964. 501 s.
11. Кутырев В.А. Философия трансгуманизма. Москва, Берлин: Direct-Media, 2015. 85 с.
12. Prokopovych L. Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*. 2021. 4. P. 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.

REFERENCES

1. Prokopovych, L., Prokopovych, P. & Gratii, D. (2022). Kult tekhnolohii yak sotsiokulturnyi fenomen [The cult of technology as a socio-cultural phenomenon]. *The scientific heritage*, 2022, № 93(93), 18–21. DOI: 10.5281/zenodo.6882261. [in Ukrainian].
2. Bostrom, N. (2005). A History of Transhumanist Thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14(1), April. DOI: 10.1.1.98.7951.
3. Fereidoun M. Esfandiary (FM-2030) (1989). Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World. Warner Boors, 227.
4. Prokopovych, L. (2021). Chy tantsiuiut roboty? [Do robots dance?]. *Informatics. Culture. Technology: VIII International Scientific and Technical Conference* (Odesa, Ukraine, 13-14 May, 2021). Odesa, 2021. P. 42–43. [in Ukrainian].
5. Nalgin, A. (2019). Effekt Frankenshteyna: programmisty uzhe boyatsya robotov [Frankenstein effect: programmers are already afraid of robots]. *Novyie izvestiya*, 11.04.2019. [in Russian].
6. Shelley, Mary (2017). *Frankenshtein, abo Suchasnyi Prometei* / Per. z anhl. Hanny Hnedkovoï [Frankenstein, or Modern Prometheus / Trans. from English Anna Hnedkova]. Kyiv: Znannya, 255. [in Ukrainian].
7. Shelley, Mary. Frankenstein. *Goodreads*. URL: <http://googreads.com/ebooks/downloads/35031085?doc=4662>.

8. Napsok, B.R. (2012). Voploshchenie mifa o Prometee v romane M. SHelli «Frankenshtejn, ili Sovremennyj Prometej» [Myth embodiment about Prometheus in M. Shelley's novel "Frankenstein: or, The Modern Prometheus"]. *Bulletin of the Adyghe University. Series 2: Philology and Art History*, 1. [in Russian].

9. Oksen, N.A. (2011). «Frankenshtejn» Meri Shelli: vzaiemodiia hotychnoho i romantychnoho v romani ["Frankenstein" by Mary Shelley: the interaction of the Gothic and the romantic in the novel]. *Bulletin of Zhytomyr State University. Philological sciences*, 60, 212–217. [in Ukrainian].

10. Lem, Stanislaw (1964). *Summa Technologiae*. Kraków: Wydawnictwo Lirerackie, 501.

11. Kutyrev, V.A. (2015). *Filosofiya transgumanizma* [*Philosophy of transhumanism*]. Moscow, Berlin: Direct-Media, 85. [in Russian].

12. Prokopovych, L. (2021). Reflecting the theatricalization of life in the prospects of transhumanism. *EUREKA: Social and Humanities*, 4, 3–8. DOI: 10.21303/2504-5571.2021.001972.

Prokopovych Lada Valeriivna

Doctor of Philosophy Sciences,

Candidate of Technical Sciences,

Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture,

Odessa Polytechnic National University,

1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0001-8636-9172

THE REVERSE SIDE OF THE “FRANKENSTEIN EFFECT”

In the conditions of the rapid development of various technologies (engineering, digital, biomedical, social, etc.), the need for a philosophical understanding of why people do all this, and what the consequences of this activity can be, becomes relevant. This understanding often occurs with the use of the concept of the “Frankenstein effect”. However, the problem lies not only in the “Frankenstein effect” itself, but also in the fact that in practice it is almost never considered as a likely consequence of the introduction of technologies: that is, it is not included in forecasts, but only recorded when it begins to manifest itself. The purpose of the study is to expand the interpretation of the “Frankenstein effect” with a change of perspective on the experiment described in Mary Shelley's novel “Frankenstein, or the Modern Prometheus”. The main method of research is the analysis of the text of a literary work with a comparison of the imaginary situation described in it with the realities of scientific research and innovative practical activity. The results of the study showed the need to change the point of view on the experiment described in the novel “Frankenstein” and, accordingly, on the concept of the “Frankenstein effect” that arose from it. After all, practice shows that, despite the high probability of the manifestation of the “Frankenstein effect” (when a creature goes beyond the control of its creator) during the development and implementation of complex technologies, this effect is rarely taken into account when predicting the consequences. One of the explanations for this situation is the effect of an artistic experiment, when the illusion is formed that in real life a complex problem can be solved by itself, just as in a literary work. This illusion allows experimenters not to worry about the consequences of their experiments, which leads to the neglect of the “Frankenstein effect”. Given the fact that some experiments, especially with human nature (biological, mental, cognitive) are extremely risky, the “Frankenstein effect” (with its double essence) should become not only a metaphor for describing the problems arising from the implementation of scientific developments, but also one of the fuses of dangerous experiments.

Key words: literary and artistic experiment, scientific experiments, social responsibility, technologies, transhumanism, human nature, risks, forecasting.